

Crne bilježnice Martina Heideggera

Vesna Batovanja

Zagreb

SAŽETAK: U radu autorica razmatra *Crne bilježnice* Martina Heideggera koje je dosad objavio Peter Trawny.

Ključne riječi: *pitanje o bitku; Crne bilježnice; Heidegger*

Svako pitanje užitak. Svaki odgovor gubitak.

(Jede Frage eine Lust. Jede Antwort ein Verlust.)

(Heidegger: GA 94, str. 36)

Svi govore, nitko ne sluša. Svatko piše, nitko ne misli.

(Alle reden, niemand hört. Jeder schreibt, keiner denkt.)

(Heidegger: GA 97, str. 229)

Uvod

Prema nakladniku Peteru Trawnyju, *Crne bilježnice* su po svom obliku jedinstvene ne samo kad je u pitanju Heideggerovo mišljenje već i filozofija XX. st. u cjelini. One ne samo da predstavljaju poveznicu između svih ranijih oblika Heideggerova mišljenja, pri tomu misli na objavljene radove u dvadesetim godinama, na predavanja, seminarske zabilješke, članke i rasprave iz motrišta povijesti bitka, već je njihova zadaća bitnija: one bi trebale omogućiti razumijevanje Heideggerova djela u cjelini. Prema Heideggerovoj uputi, *Crne bilježnice*, kako ih je sam nazvao, trebale su slijediti iza rasprava o povijesti bitka i nitko nije smio imati uvid u njih prije objavljivanja. Riječ je o trideset i četiri bilježnice, koje su nastale su u razdoblju dužem od četrdeset godina, otprilike između 1930. i 1970.

Trawny postavlja pitanja: Jesu li *Crne bilježnice* nešto kao filozofska oporuka? Obraćaju li se s onu stranu čitatelja »sudbi bitka samog«? U svakom slučaju, nije riječ

o privatnim zabilješkama ili samo noticama, mišljenja je Trawny.¹ Unutar cjelokupnih djela predstavljene su u dosad objavljenim svescima 94, 95, 96 i 97, no kraj se očekuje sa 101. sveskom, s kojim bi i objavljivanje cjelokupnih djela bilo zaključeno. U svesku 95 Heidegger objašnjava pojam »razmišljanja«, ističući da nije riječ o aforizmima u smislu životnih mudrosti, već o izvidnicama jednog još neizrečenog promišljanja za osvajanje puta za početno pitanje mišljenja koje je različito spram metafizičkoga mišljenja iz povijesti bitka jer postavlja pitanje o bitku samom.² Prvi pokušaj promišljanja tog pitanja poduzima u *Bitku i vremenu* no taj pokušaj, kako ocjenjuje sam Heidegger, završava neuspjehom. U svesku 97 čitamo: »Ako se o mišljenju u *Bitku i vremenu* može reći nešto točno, onda se to nalazi u iskazu da je to mišljenje 'na putu' propalo.«³ Svezak 94 čini prvi od četiriju dosad objavljenih svezaka pod već spomenutim naslovom *Razmišljanja*. Prva bilježnica toga sveska datirana je u jesen 1931., dok je posljednja bilježnica *Razmišljanja VI* datirana u lipanj 1938. Četrnaest bilježnica nosi naslov *Razmišljanja*, devet *Napomene*, dvije *Četiri sveske*, dvije *Budnost, straža*, jedna *Notturmo*, dvije *Mig, znak*, a četiri *Preteča, prethodnik*. Peter Trawny napominje da nedostaju *Razmišljanja I* i da se ne zna što se s njima dogodilo. U to vrijeme završava Heideggerova rektorska služba (od 21. travnja 1933. do 28. travnja 1934) na Sveučilištu u Freiburgu, o čemu piše: »Kraj rektorata 28. travnja 1934. – Svoju sam službu stavio na raspolaganje, jer odgovornost nije više moguća. Neka živi prosječnost i galama!«⁴ U *Razmišljanjima* je uočljiv utjecaj djela koja se bave poviješću bitka: *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* (GA 65, 1936–38), *Besinnung* (GA 66, 1938/39), *Geschichte des Seyns* (GA 69, 1939/40), *Über den Anfang* (GA 70, 1941) i *Das Ereignis* (GA 71, 1941/42). Trawny savjetuje da se čitaju paralelno s djelima o povijesti bitka, budući da sam Heidegger u njima upućuje na *Razmišljanja*, što znači da ih je pisao paralelno s *Razmišljanjima*. Bitnu osobinu svih *Razmišljanja* Trawny vidi u Heideggerovu pokušaju da iz »obilježja« nacional socijalističke svakodnevnice postigne uvide u »znanost«, »religiju«, »politiku« i »kulturu« sa stajališta povijesti bitka. Distanciranje od nacionalsocijalizma, po Trawnyju, pada najkasnije u ljeto 1936., u kojem vidi »pustinju i grubi biologizam«. O nacionalsocijalizmu čitamo kod Heideggera i sljedeće: »Nacionalsocijalizam je *barbarski princip*. To je njegovo bitno i njegova moguća veličina. Opasnost nije on sam već to što se čini bezazlenijim kao propovijedanje istinitoga, dobroga i lijepoga (kao večernja izobrazba). A oni koji hoće svoju filozofiju praktimirati, da ništa drugo ne dodaju nego naslijeđenu 'logiku' općeg

¹ P. Trawny, *Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung*, prerađeno i prošireno izdanje, Frankfurt a.M. 2014, str. 14, 15.

² M. Heidegger: GA 95.

³ »Wenn über Denken in 'Sein und Zeit' etwas Zutreffendes gesagt werden kann, dann liegt es in der Aussage, daß dieses Denken 'unterwegs' gescheitert ist« (Heidegger: GA 97, str. 22).

⁴ Heidegger: GA 94, str. 162.

mišljenja i egzaktne znanosti, umjesto pojmiti da sada upravo ‘logika’ dolazi u nevolju i neizbježnost i nanovo mora proizaći.«⁵

Original *Bilježnica* čuva se u Njemačkom literarnom arhivu u Marbachu am Neckar. U godinama poslije *Bitka i vremena*, po Trawnyju, Heidegger je bio u svojevrsnoj filozofskoj krizi budući da nije uspio realizirati projekt o »apsolutnoj znanosti o bitku« (GA 24). Sam daje eksplicitnu kritiku svoje prve glavne knjige: »*Bitak i vrijeme* jest nesavršen pokušaj da se dođe u vremenitost tubitka kako bi se pitanje o bitku ponovno postavilo počevši od Parmenida.«⁶ Prigovara joj što mu nije priskrbila dovoljno neprijatelja, a još manje velikoga neprijatelja. Novo izdanje *Bitka i vremena* značilo bi nanovo ga napisati, a za to on nema vremena zbog drugih zadaća. Savjetuje da se *Bitak i vrijeme* stavi u sjenu i da bi to bilo njegovo pravo pobijanje. No ipak u *Crnim bilježnicama* (GA 96) i u *Bitku i vremenu* vidi prvi neizbježan pokušaj bitnoga nadvladavanja metafizike kao takve. Nije samo kritički nastrojen prema *Bitku i vremenu* već i prema nekim drugim djelima kao što su primjerice *Kant und das Problem der Metaphysik, Was ist Metaphysik?*, i *Vom Wesen des Grundes*, kako sam kaže: prema cijelom ranijem »piskaranju«. To kritičko, a možda nije pretjerano reći ni radikalno razračunavanje s mišljenjem artikuliranim u djelima prije rasprava o povijesti bitka daje dodatnu težinu i važnost *Bilježnicama*. Stječe se dojam da je Heidegger u njima vidio jednostavniju i bržu formu da reinterpreтира stare i reafirmira nove misaone uvide. U njima susrećemo misli koje se poput Heraklitovih mogu zasebno interpretirati a koje su, slično Heraklitovim, istodobno jednostavne i nedokučive. Takve su primjerice: »Tjeskobu mogu imati samo neustrašivi«⁷ ili »Poznajemo previše toga a znamo premalo.«⁸ Isto se može odnositi i na misao: »Samo ako zaista lutamo – ulazimo u zabludu, možemo naići na istinu.«⁹ Istina, bludnja i lutanje iz istog su izvora. U tom smislu treba razumjeti Heideggerovu misao iz *iskustva mišljenja*: »Čije je mišljenje veliko, mora biti velika i njegova zabluda«¹⁰ »Bludnja, zabluda, nije suprostavljena istini, ona ne biva također njome ukinuta i dovedena do iščeznuća, već je pojavljivanje istine same u njezinoj vlastitoj biti.«¹¹ Filozof je zapravo lutali-

⁵ GA 94, str. 194.

⁶ »‘Sein und Zeit’ ein recht unvollkommener Versuch in die Zeitlichkeit des Daseins zu kommen, um die Seinsfrage seit Parmenides neu zu fragen.« (Heidegger: GA 94, str. 9)

⁷ »Angst haben, können nur die Furchtlosen« (GA 94, str. 261).

⁸ »Wir kennen zu viel und wissen zu wenig« (GA 94, str. 232).

⁹ »Nur wenn wir wirklich irren – in die Irre gehen, können wir auf die ‘Wahrheit’ stoßen« (GA 94, str. 13).

¹⁰ Riječ je o tumačenju što ga daje Peter Trawny u svom eseju: *Irrnisfuge. Heideggers An-archie*, Berlin 2014.

¹¹ »Die Irre setzt sich der Wahrheit nicht entgegen, sie wird durch diese auch nicht aufgehoben und zum Verschwinden gebracht, sondern ist das Erscheinen der Wahrheit selbst in ihrem eigenen Wesen« (GA 66, str. 72).

ca, usamljeni putnik, koji ipak nije sveden na svoje malo »sebstvo«, već je zajedno sa svijetom. Naravno, to su samo neki primjeri toga tipa koje mu je omogućila ta nova forma *Bilježnica*. U *Bilježnicama* možemo tako naići na uvide koji s nevjerojatnom točnošću pogađaju suvremenost, primjerice kad kaže da se barbarstvo narodâ ne sastoji u tomu da su »primitivni« i »nekulturni« već da je masa, svjetina »obrazovana«, da »toči obrazovanje«, a ipak ostaje masa, svjetina.¹² U spomenutom eseju *Irrnisfuge*, o *Bilježnicama* Trawny piše: »U njima oslobađa svoj gnjev. Pojavljuje se mislilac koji baca munje na sve, što ne može izdržati čistoću filozofskoga pogleda. Tko slijedi drugi zahtjev, a ne 'mišljenje i sačinjanje', taj je za Heideggera izgubljen.«¹³ Heidegger nema filozofiju, učenje koje bi moglo postati uzorom za formiranje neke nove akademske škole. Trawny to potkrepljuje citatima samoga Heideggera: »Nemam etiketu za svoju filozofiju – i to zato jer nemam vlastitu filozofiju...«¹⁴. Ako nema etiketu, Heidegger ima moto za svoje mišljenje: »putevi – ne djela«¹⁵. Riječ je o misaonim putevima, a ne dovršenim djelima. *Bitak i vrijeme* je također nedovršeno djelo. Put kao metafora svoju punu afirmaciju dobiva kod zreloga Heideggera, kod kojega u prvi plan stupa mišljenje o jeziku. Put dobiva takvu važnost da ga u svom tekstu *Na putu k jeziku* označava kao prariječ jezika. Inače, put kao filozofska metafora ima dugu tradiciju u filozofskom mišljenju.¹⁶ Briga za uporabu jezika bitna je sastavnica filozofije. Objavlivanjem *Bilježnica* Heidegger je, po mišljenju Petera Trawnyja, postao sporan slučaj za sve koji se susretnu s njegovim mišljenjem. To se odnosi ponajprije na ono što je Trawny nazvao antisemitizmom sa stajališta povijesti bitka. Njegova tri različita no u sebi koherentna tipa analizira na temelju triju opažanja uzetih iz sveska 96 (GA 96).¹⁷ Sam pojam bitkovnopovijesni antisemitizam ne aludira, upozorava Trawny, da je riječ o nekom posebno elaboriranom i rafiniranom obliku antisemitizma, premda nije onaj tipa Auschwitz. Na temelju studija *Crnih bilježnica* ne bih se mogla potpuno složiti s Trawnyjem da se ne radi o posebno elaboriranom antisemitizmu jer ga Heidegger ipak izvodi iz cjeline svojega bitkovnopovijesnog mišljenja i dovodi ga u vezu s temeljnim pitanjem svojega mišljenja, pitanjem o bitku. No, da se ne bi pogrešno shvatilo, o kakvom god se antisemitizmu radilo, loše je. U tom smislu

¹² »Die Barbarei besteht nicht darin, daß Völker 'primitiv' und 'kulturlos' sind, sondern daß der Pöbel 'gebildet' ist, oder, mit einem Gaudozentenfürher geredet, 'Bildung tankt' und dabei Pöbel bleibt« (GA 96, str. 229).

¹³ »In ihnen lässt er seinen Zorn los. Es erscheint ein Denker, der seine Blitze auf alles schleudert, was der Reinheit des philosophischen Blicks nicht standzuhalten vermag, wer einem anderen Anspruch als dem 'Denken und Dichten' gehorcht, ist für Heidegger verloren« (P. Trawny, *Irrnisfuge*, str. 11–12).

¹⁴ M. Heidegger: GA 35, str. 83.

¹⁵ Martin Heidegger: GA 1, str. 437.

¹⁶ Usp. *Wörterbuch der philosophischen Metaphern*, hrsg. von R. Konersmann, Darmstadt 2007.

¹⁷ P. Trawny, *Heidegger und Mythos der jüdischen Weltverschwörung*, Frankfurt a.M. 2014.

poraznije je za Heideggera ono što u svojoj *Filozofskoj autobiografiji* piše Jaspers, na koju upućuje i Trawny.¹⁸ U poglavlju koje nosi jednostavan naslov *Heidegger*, Jaspers piše da mu je Heidegger kao nacionalsocijalist postao duhovnim neprijateljem, ali je dao već naslutiti i Heideggerov mogući antisemitizam: »Govorio sam o židovskom pitanju kao o opakom besmislu 'Sionskih mudraca', na što je odgovorio da: 'ipak postoji opasni internacionalni savez Židova'«. ¹⁹ Problematične izjave o židovstvu nastavljene su, po Trawniju, u svesku 97 (GA 97), ponajprije u *Napomenama I*: »Anti-krist mora potjecati iz istoga bitnog temelja kao to protiv čega je ono anti – dakle kao 'Krist'. Ovaj potječe iz židovstva. Ono je u razdoblju kršćanskoga zapada, to znači metafizike, princip uništenja. Uništavajuće u obrtanju dovršenja metafizike – to znači Hegelove metafizike od strane Marxa. Duh i kultura postaju nadgradnjom »života« – to znači gospodarstva, to znači organizacije, to znači biologijskog, to znači 'naroda'«. ²⁰ Za sebe kaže da nije kršćanin jedino zbog toga jer to ne može biti. A to ne može biti jer, kršćanski rečeno, nema samilosti. To nikada neće ni biti dokle god njegov put zahtijeva mišljenje. Koliko je taj moment za njega važan vidi se u sljedećoj izjavi: »No bilo bi potrebno da se jednoga dana makar jednom i jednom mišlju dotakne mog anti-kršćanstva.« ²¹ Za samu »katoličku filozofiju« ističe da je riječ o odricanju od mišljenja ili puko brbljanje, blebetanje. ²² Na drugom mjestu kaže da se može govoriti o »kršćanskoj filozofiji« no ne i o kršćanskom mišljenju koje bi bilo mišljenje. ²³ Kad je riječ o »kršćanskoj filozofiji«, pitanje jest dokle ona može misliti, na koje Heidegger odgovara: vjerojatno do privida. Tko misli protiv kršćanstva, ne misli protiv kršćanske vjere, iz dva razloga: mišljenje može misliti samo protiv samoga sebe, tj. protiv mišljenja, no ne i protiv vjere, jer ono spram nje predstavlja jaz, pukotinu. »Anti« involvira uvijek ono naspram čega je »anti«. Tako mišljenje iz povijesti bitka otklanja ateističko obilježje jer ga ono dovodi u vezu s teističkim, riječ je o istom području koje sprječava temeljno pitanje mišljenja i drži ga u zaboravu. Vjera ne poznaje ništa drugo nego samo otkupljenje od grijeha. Ona je znanje, ali ne i mišljenje. Veliko uzbuđenje u cjelokupnoj filozofskoj javnosti izazvale su ne samo njegove izjave o »svjetskom židovstvu«, već i sadržaj i ton *Bilježnica* u cjelini. Neka su mišlje-

¹⁸ K. Jaspers, *Philosophische Autobiographie*, München 1977.

¹⁹ Isto, str. 101.

²⁰ »Der Anti-christ muß wie jedes Anti – aus dem selben Wesensgrund stammen wie das, wogegen es anti- ist – also wie 'der Christ'. Dieser stammt aus dem Judenschaft. Diese ist im Zeitraum des christlichen Abendlandes, d.h. der Metaphysik, das Prinzip der Zerstörung. Das Zerstörerische in der Umkehrung der Vollendung der Metaphysik – d.h. der Metaphysik Hegels durch Marx. der Geist und die Kultur wir zum Überbau des 'Lebens', d.h. der Wirtschaft, d.h. der Organisation – d.h. des Biologischen – d.h. des 'Volkes'.« (GA 97, str. 20)

²¹ »Aber nötig wäre, daß man sich eines Tages über mein Anti-Christentum wenigstens einmal und nur einen Gedanken macht.« (Isto, str. 199)

²² Isto, str. 158.

²³ »Aber es gibt kein christliches Denken, das ein Denken wäre.« (Isto, str. 199)

nja tako drastična da govore o konačnom bankrotu te filozofije, o negaciji same filozofije. Ti koji su spremni na tako drastične ocjene više govore o sebi nego o Heideggeru. Sigurno nije riječ o suparnicama u mišljenju već više o neumjerenosti, iza koje ne stoji vlastiti misaoni kapital. Uputno je ovdje citirati jednu Heideggerovu misao: »Kad bi u mišljenju bilo već suparnika a ne pukih protivnika, onda bi bolje stajalo sa stvarju mišljenja.«²⁴

Filozofija i znanost

U svesku 94 susrećemo kontinuirano misli o filozofiji i znanosti, kao i o njihovu međusobnom odnosu. Premda su odgoj i spoznaja stvari njezini potomci, njezin je korijen, ističe, mnogo dublji. Kao nagovaranje na bitak ona je unatoč tomu daleko od svake »ontologije«. Od Platona do Hegela pitanje o bitku izostaje uopće kao samo pitanje. Kad bi se samo to pojnilo, ne bi se *Bitak i vrijeme* pogrešno tumačilo kao antropologiju i »filozofiju egzistencije«. Naravno, riječ je o tek dolazećoj filozofiji, filozofiranju kao izlaženju iz »filozofije«, iz njezina dosadašnjeg lika (»Moramo iz 'filozofij' van filozofirati.«)²⁵ Dao bi, kako kaže, višedijelnu, višesveščanu »filozofiju« (što asocira na Jaspersovu trodijelnu *Filozofiju*, na koju se Heidegger u tom svesku kritički osvrće) za jednu jedinu misao Anaksimandra, koju inače drži prvom relevantnom filozofskom mišlju i pravim početkom filozofije, koja nas sili na razumijevanje nas samih, polazeći od pitanja o bitku i u tomu na razumijevanje bitka samog. Grci ga razabiru u onom *ἔστιν*, »jest«, »prisutnost« (*Anwesenheit*), kao onoga što je nasuprot Ništa (*Nichts*) i Ne (*Nein*). Ne samo da je to tumačenje bitka odredilo cjelokupni daljnji tijek filozofije, već općenito razvoj povijesne i prirodne znanosti (»Prošlo je samo postojeće koje se prije dogodilo. Priroda je stalno dohvatljivo postojeće.«²⁶) Unatoč stalnom govoru o bitku, pitanje bitka, po Heideggerovu mišljenju, nije ni naslućeno, a kamoli pojmljeno. Fenomenolozi Husserl i Scheler svojim su zahtjevom k samim stvarima zadržali nešto od toga antičkog mišljenja. Nietzsche naprotiv svojim suprostavljanjem *bitka i postajanja* nije uspio ostvariti novi horizont jer nije razumio antički problem bitka.²⁷ Od početka zapadnoga mišljenja bitak se razumio kao suprotnost »postajanju«. Po Heideggerovu mišljenju, on se ne može odrediti kao suprotnost prema nečemu, pa bilo to i Ništa, budući da je u svojoj biti sam izvor Ništa. Heidegger je eksplicitan: »Ako ne uspijemo, zaista ponovno započe-

²⁴ »Gäbe es im Denken schon Widersacher und nicht bloße Gegner, dan stünde es um die Sache des Denkens günstiger.« (M. Heidegger, *Aus der Erfahrung des Denkens*, Pfullingen 1981, str. 9)

²⁵ »Wir müssen uns aus der 'Philosophie' herausphilosophieren.« (GA 94, str. 20)

²⁶ »Das Vergangene nur das zurückliegende Vorhandene. Die Natur ständig greifbar Vorhandene.« (Isto, str. 49)

²⁷ Isto, str. 50.

ti s početkom zapadne filozofije, onda je kraj neizbježan.«²⁸ Da bismo to postigli, mora se početi sa smrću filozofije, prvo postupanje je otklanjanje (*Ablehnung*).²⁹ Pitanje odnosa znanosti i filozofije jedno je od onih koje u Heideggerovom mišljenju ima svojevrsnu genezu. Ono što u tom odnosu ostaje nepromijenjeno je to da filozofija nije znanost, što ne znači da joj odriče karakter znanosti. Štoviše kaže: »Filozofija je tako znanstvena, kako to nijedna znanost nikada ne može biti.«³⁰ Svoj stav podupire Aristotelovom mišlju prema kojoj su »znanosti« »filozofije«. »Znanost« nije nadređen pojam filozofiji, već obratno, ona joj je nadređena. Pojam znanosti ne smije se izvoditi iz faktične organizacije postojećih znanosti već iz ideje. Tražimo li pravo znanje, ističe Heidegger, nasuprot današnjem pobožanstvenju znanosti i njezinih dostignuća, otkrivamo jadni dilentizam iste, što je radikalnije nego poznata rečenica da »znanost ne misli«, a što za njega jednostavno znači da *ne misli na način filozofije*. Heidegger taj stav bliže ne eksplicira. O *znanju i vjerovanju* kaže: »Znanje i vjerovanje – ne mogu i neću nikada znati da znam-ako znam, već mogu samo vjerovati da znam.«³¹ Kao ona koja izvire iz istine bitka i povijesti bitka njezin sadašnji »položaj« jest prijelaz u drugi početak. Pritom se ne misli da bi bitak trebao postati predmetom filozofije jer on takav karakter uopće ne može imati, budući da on uopće omogućuje njezino propitivanje i pitanje. Ono malobrojno bitno kao moguću pripravu za filozofiju Heidegger vidi u misli Anaksimandra i Heraklita, u Parmenidovu »nauku«, Platonovom *Fedru*, Aristotelovoj *Metafizici Z-θ*, Descartesovim *Meditacijama*, Leibnizovoj *Monadologiji*, Kantovoj *Kritici čistog uma* (općenito *Kritikama*), Hegelovoj *Fenomenologiji duha*, Schellingovoj *Raspravi o slobodi* te Nietzscheovoj ostavštini k »glavnom djelu«. ³² Cilj je oslobađanje od cjelokupnoga dosadašnjeg lika filozofije: »Jedino loša i zato samo zamršujuća opasnost za mišljenje jest danas prevladavajuće 'filozofiranje'. (Primjer: Jaspers; on samo 'filozofira' i k tomu još loše, no on ne misli i nikada neće naučiti. ... Nema ničeg mišljenog u njegovoj 'filozofiji' čemu bi se mišljenje moglo suprotstaviti.«)³³ Heidegger intervenira i u ono značenje filozofije sadržano u njezinu imenu kao ljubavi prema mudrosti. Filozofija nije više ljubav kao eros, koje određenje karakterizira metafiziku. Samo znanje nije predočivanje

²⁸ »Wenn es nicht gelingt, mit dem Anfang der abendländischen Philosophie wirklich wieder anzufangen, dann ist das Ende ausbleiblich.« (Isto, str. 52)

²⁹ »Ein 'philosophisch interessiertes' Zeitalter ist der Tod der Philosophie.« (Isto, str. 54)

³⁰ »Philosophie ist so wissenschaftlich, wie es eine Wissenschaft nie sein kann.« (Isto, str. 28)

³¹ »Wissen und Glauben – ich kann nicht und nie wissen, daß ich weiß-wenn ich weiß-sondern kann nur glauben, daß ich weiß.« (Isto, str. 35)

³² Isto, str. 492–493.

³³ »Das bloß schlechte und darum nur verwirrende Gefahr für das Denken ist das heute überhand nehmende 'Philosophieren'. (Beispiel: Jaspers; er 'philosophiert' nur und dazu noch schlecht, aber er denkt nie und wird es nie lernen... Es gibt nichts Gedachtes in seiner 'Philosophie', dem sich Denken entgegensetzen könnte.« (M. Heidegger: GA 97, str. 208)

(ideja–svijest–samosvijest). To što ljubav ljubi, nije znanje, već je znanje ono koje ljubi i ljubav, a ono što znanje ljubi jest bitak u dolasku njegova povratka u zgodu (*Ereignis*).³⁴ Štoviše, samo ime *φιλοσοφία* biva neprimjereno, no ipak ostaje »trajni odjek« (*bleibende Anklang*).

Početak i ponovni početak filozofije

Grci su za Heideggera »prvi početak«, a *Nijemci* »drugi početak«. Riječ je o početku zapadnog »povijesnog tu-bitka«; Heidegger pri tomu ne stavlja slučajno povijesni tu-bitak pod navodne znakove budući da pod njim misli na sačinjanje i mišljenje ranog i visokog razdoblja grčkog duha, a ne na životinjsko naslijeđe i slijed naraštaja koji izgrađuju neku »kulturu«. Dokle god čovjek uzima svoju bit u smislu umne životinje, dok svuda misli metafizički u formi razlikovanja osjetilnog i neosjetilnog, ustrajava takvim mišljenjem u bijegu od pitanja o istini bitka. No taj bijeg nema izvor u njemu kao čovjeku, jer mu je bitak sam tu istinu uskratio, od iste ga je razvlastio, tako da on njega ne može biti niti svjestan. Koji je razlog tomu, to je po Heideggeru već teže pitanje. Izriekom pita: tko može znati razlog? Posljedica toga je da on više ne želi nikakav *početak*, već se spašava u produživanju te situacije, u jednostavnom nastavljanju.³⁵ Ovdje se susrećemo s jednim od ključnih pojmova Heideggerova mišljenja, naime s pojmom *Anfang*, koji, slijedeći značenje same njemačke riječi znači neki puki »početak«, i to ne bilo kakav, već onaj koji u nekom tijeku, razvoju, ima posebno mjesto i čini posebnu fazu. Kod Heideggera *Anfang* znači mnogo više, naime istinu bitka, što bi trebalo značiti da imamo neku »spoznaj« (poznavanje) o bitku. No Heidegger se ograđuje od takva brzopletog zaključka, ističući da je riječ o »razumijevanju«, a ne o znanju bitka. Heidegger kaže: »Razumijevanje bitka je bitno udaljeno od jednog znanja bitka«. ³⁶ Razumijevanje je sklonu tomu bitak objašnjavati iz bića. Bitak se ne može određivati ni kao apsolutno ni kao bezuvjetno jer te odrednice pripadaju biću. On je izvan područja apsolutnog i relativnog, »bivajuće koje treba uzeti kao neuvjetovanu stvar po sebi«. To »po sebi« znači način na koji jest, a taj je način »raskrivanja« i osobito »prikrivanja«. Samo on ima bit o kojoj je dopušteno reći »bitak jest«. ³⁷ U svesku 66 cjelokupnih djela, koji je objavljen pod naslovom *Promišljanje*,

³⁴ »Die Philosophie ist nicht mehr die Liebe als Eros (Metaphysik). Das Wissen ist nicht mehr das Vorstellen (Idee–Bewußtsein–Selbtbewußtsein). Vor allem ist das, was die Liebe liebt, nicht das Wissen, sondern das Wissen ist das Liebende und die Liebe. was liebt das Wissen? Es liebt das Seyn im Kommen seiner Rückkehr in das Ereignis.« (GA 97, str. 52)

³⁵ Rečeno predstavlja sam Uvod u *Schwarze Hefte*, GA 96.

³⁶ »Das Verstehen von >Sein< ist wesentlich entfernt von einem Wissen des Seyns.« (Martin Heidegger: GA 70, str. 9)

³⁷ »Das Seyn als Anfang und Ereignis hat einzig jenes Wesen, das erlaubt zu sagen: >das Seyn ist<.« (Isto, str. 11)

Heidegger je eksplicitan. Misao mišljenja povijesti bitka glasi: »Bitak jest, biće nije. Samo teško i polagano prevladavamo predrasudu cjelokupne metafizike, da je biće ono 'jest', što jedino jest i može biti.«³⁸ Bitan odnos bitka jest onaj spram »Ništa« koje je biću nedostupno.³⁹ Pritom treba imati na umu da Heidegger razlikuje metafizički pojam Ništa u Hegelovu značenju od pojma Ništa u povijesti bitka. Za Hegela je ono »neodređeno ne-posredno«, dok je u smislu povijesti bitka pojam Ništa »bezdan«, kao bit bitka. Bitak i Ništa su zapravo isto.⁴⁰ Tu istost metafizika unutar predočujućeg mišljenja može misliti samo kao istost *bitka* i *mišljenja*. Sjećanje na bitak imenuje »prvim početkom«. Pod *prvim* se ne misli na broj jedan već na »prvotno«, na ono iz čega bivanje bitka izlazi, izvire; onaj koji je bio jednom i kao takav je jedinstven. »Početak je odluka.«⁴¹ Samo početno je zrelo. »Početak«, »zгода«, jesu imena »kretanja« i »postajanja«, »bivanja«. No određenje bitka kao postajanja, bivanja, Heidegger smatra »pogrešnim tumačenjem« mišljenja povijesti bitka. Svuda se budi pitanje: »Što započinje, »što« se zgođuje? Postoje li »početak« i zгода kojima ništa ne započinje, ništa se ne zgođuje? On nije početak nečega drugoga od njega različitog, a niti njega samog. Početak i zгода su u svojoj jednostavnoj biti raskrivanje i prikrivanje, što znači istinu. U nastavku početka istina u metafizici biva istodobno »u umu« i »u stvari«, »logička« i »ontologijska«. To nije po Heideggeru početna bit istine.⁴² »Mišljenje drugog početka je savladavanje, pregorijevanje bitka.«⁴³ Heidegger govori o dvostrukom, međusobno povezanom savladavanju, pregorijevanju bitka i nadvladavanju istine bića, to znači metafizike koja predstavlja samo jednu etapu u povijesti bitka. Pregorijevanje, savladavanje jest početnije nego sve nadvladavanje, nego svako ukidanje. »Pregorijevanje nije obezvrjeđivanje bitka, već posljednje priznanje.«⁴⁴ Pregorijevanje bitka jest povijesni događaj bitka i ne smije se pomiješati s prividnim uklanjanjem bitka proglašavanjem »postajanja«. Po Heideggeru, zamjena bitka »postajanjem« (životom, voljom za moć) nije nadvladavanje bitka, a kamoli pregorijevanje bitka, to je samo zapletanje u biće. Očito da aludira na Nietzschea. Doduše, u Nietzscheu vidi prijelaz u tom smislu da on dovršava novi vijek i metafizički unaprijed objavljuje i time sa stajališta povijesti bitka postavlja kraj kojega ne može spoznati

³⁸ »Das Seyn ist, das Seiende ist nicht. Nur schwer und langsam überwinden wir das Vorurteil aller Metaphysik, daß das Seiende es ‚sei‘, was allein ‚ist‘ und ‚sein‘ kann.« (M. Heidegger: GA 66, str. 89)

³⁹ »Das Seiende ist Nichtlose.« (Isto, str. 12)

⁴⁰ »Daß und inwiefern Sein und Nichts dasselbe sind, nämlich aufgrund der Wesung der Wahrheit ‚des‘ Seins, das läßt sich seingsgeschichtlich begreifen.« (M. Heidegger: GA 66, str. 313)

⁴¹ »Der Anfang ist Austrag.« (Isto, str. 12)

⁴² Isto, str. 18.

⁴³ »Das Denken des anderen Anfangs ist die Verwindung des Seyns.« (Isto, str. 19)

⁴⁴ »Die Verwindung ist nicht Entwürdigung des Seyns, sondern die letzte Würdigung.« (Isto, str. 21)

niti znati, međutim metafizički pripravlja mogućnost jednog novog početka.⁴⁵ Misao svih misli Nietzschea o vječnom vraćanju jest krajnje u kraju zapadne metafizike, ono posljednje metafizičko što se na Zapadu moglo i moralo misliti. »Nietzscheovo najdublje promišljanje nalazimo stoga tamo gdje se on još sam spoznaje kao nihilist – a granica njegova promišljanja nalazi se u tomu da se kod njega pokušano nadvladavanje ne može više spoznati kao krajnji lik 'nihilizma'. Ostaje mu uskraćeno jer ne može misliti iz metafizike bitka, već samo moralno u vidokrugu misli o vrijednosti i postavljanja vrijednosti.«⁴⁶ Razračunavanje s Nietzscheovom temeljnom misli »volje za moć« po Heideggerovu mišljenju treba pojmiti povijesno kao dovršenje prvog početka zapadnoga mišljenja. Ono znači ujedno i odvažiti se na odluku između premoći, prevlasti bića i gospodstva bitka. »Razračunavanje s posljednjim metafizičarem može bivati samo kao povijest njemačkoga mišljenja jer samo ono čuva daljinu i bezdanost iz kojih se može izvorno nadvladati početno grčko i dovršeno novovjekovno pitanje.«⁴⁷ U tomu kako se Nietzscheova osamljenost shvaća vidi probni kamen, vrstu i dubinu poimanja njegova pitanja. Po Heideggerovu mišljenju ta osamljenost ne smije se razumjeti u smislu odbijanja suvremene javnosti, da se nije u njoj osjećao udomaćenim, ona je bila posljedica izvorne osamljenosti spram bitka; »Ta osamljenost je jedno protudjelovanje jedinstvenosti bitka.«⁴⁸ Bitak ne trpi nikakvo određenje izvan njega samog, niti je uvjetovan ili neuvjetovan, najviši ili najniži, niti je onaj koji sve omogućuje, već je ranije rečeno ukoliko se u vezi s njim može govoriti o odnosu spram nečega, utoliko je to odnos spram ništa: »bitak jest samo bitak a to kaže: početak«. Početak je bit bitka. Da bi se i vanjskom formom odvojio od metafizičkoga pojma bitka Heidegger ga piše *Seyn* umjesto *Sein* (»Počinjanje početka jest rastanak.«⁴⁹) O počinjanju, nakladnica sveska 66 u pogovoru kaže da predstavlja jedinstven način početka nekoga početka.⁵⁰ Počinjanje početka jest rastanak. Pritom se pod pojmom rastanka ne misli na gubitak i odricanje, on predstavlja početak propitivanja bitka sa stajališta povijesti bitka. Početak, strogo rečeno, imenuje bitak, on je postojanje bitka samog, postojanje istine bitka. »Bitno mišljenje jest početno. Početno mišljenje misli razliku bitka spram bića, a razlika sama kao bit sve različitosti pripada

⁴⁵ M. Heidegger: GA 96, str. 11.

⁴⁶ Isto, str. 26.

⁴⁷ »Die Auseinandersetzung mit dem letzten Metaphysiker kann nur als deutsches Denken der Geschichte werden, weil nur ihm die Weite und Abgründigkeit aufbehalten ist, aus der das anfänglich griechische und das vollendende neuzeitliche Fragen ursprünglich überwinden werden kann.« (GA 96, str. 65)

⁴⁸ »Diese Einsamkeit ist ein Entgegenwirken der Einzigkeit des Seyns.« (Heidegger: GA 95, str. 379)

⁴⁹ »Die Anfängnis des Anfangs ist der Abschied.« (Isto, str. 24)

⁵⁰ »Anfängnis ist Heidegger Wort für die je einzigartige Weise des Anfangens eines Anfangs, für die geschichtliche ‚Wesung‘ des Anfangs in seiner jeweiligen Einzigkeit.« (Isto, »Nachwort der Herausgeberin«, str. 199)

u počinjanje početka.«⁵¹ Stoga jedina odluka koja nam predstoji jest sljedeća: ili ćemo propitivati bitak u biti njegove istine ili će biće zadržati svoju »činjljivost« i tako proširiti neodlučnost da nam još jednom predstoji ono »jedinostveno« i jedan početak.⁵² Hoće li ta »činjljivost« bića ovladati čovjekom i osloboditi njegovu neograničenu moć ili će nam bitak darovati utemeljenje svoje istine kao nužde, iz koje se križa susret Boga i čovjeka s priporom zemlje i neba. Takvo »ukrštanje« je borba svih borbi: »zгода« u kojoj je biću posredovana njegova pripadnost bitku. Ne svjedočimo li upravo danas nesagledivim granicama ljudske moći čija je krajnja granica zamisliva samo kao konačna samodestrukcija.⁵³ Pojmovi koji bliže opisuju »činjljivost« jesu sila, moć i vladavina. »Činjljivost« potkopava svaku odluku. Vladavina izvire iz utemeljujuće moći za odluku. »Vladavina je dostojanstvo bitka kao bitka. Svaka vladavina je početna i vladavina početka.«⁵⁴ Iz »činjljivosti« izvire novovjekovna tehnika. U doba »činjljivosti« rasa se uzdiže na princip povijesti (ili samo historije). Putem toga rasnoga principa »život« dobiva mogućnost uzgoja, uzgajanja, predstavlja neku vrstu proračuna, kalkulacije. Po Heideggerovu mišljenju, prema tom principu najduže »žive« Židovi, što je u skladu s njihovom naglašenom računskom nadarenošću. »Židovi 'žive' sa svojom naglašenom računskom nadarenošću najduže već prema rasnom principu, zbog čega se najžešće opiru njegovoj neograničenoj primjeni. Ustanovljivanje rasnoga odgoja ne potječe iz samoga života već iz nadmoći života kroz činjljivost. Što ona s takvim planiranjem pokreće jest potpuno uklanjanje rasnoga obilježja narodâ putem uvlačenja istih u isto oblikovano i isto rasno, elegantno ustrojstvo svih bića. S uklanjanjem rasa ide samootuđenje narodâ ujedno – gubitak povijesti – to znači podružja odluke spram bitka.«⁵⁵ Upravo taj ulomak, uz ostala dva u svesku 96, uzima se kao dokaz Heideggerova antisemitizma. U njemu Peter Trawny vidi oblik *rasnoga* antisemitizma. Kao što govori o antisemitizmu sa stajališta povijesti bitka (inače termin potječe od samog Trawnyja i sretno je izabran), govori i o pojmu »rase« iz povijesti bitka. Sam pojam »rase« kod Heideggera je, po Trawnyjevu mišljenju, ambivalentan. U filozofskim tekstovima prije 1933. Heidegger ne spominje pojam »rase« i ne govori o svojim političkim simpatijama, ističe Trawny. Trawny se u tekstu bavi podrijetlom i genezom samoga pojma »rase«, u što u ovom tekstu nećemo ulaziti. Primarno nas zanimaju filozofski utjecaji na Heideggera kad je riječ o tom pojmu. Da

⁵¹ »Das wesentliche Denken ist anfänglich. Das anfängliche Denken erdenkt die Unterscheidung des Seins zum Seienden, welche Unterscheidung selbst als Wesen aller Unterschiedlichkeit in die Anfängnis des Anfangs gehört.« (Isto, str. 73)

⁵² M. Heidegger: GA 66, str. 45.

⁵³ Isto, str. 15, u odsječku na istoj str. 8. Za razumijevanje »Besinnung« Heidegger upućuje na GA 96.

⁵⁴ »Herrschaft ist die Würde des Seyns als des Seyns. Alle Herrschaft ist anfänglich und des Anfangs.« (Heidegger: GA 66, str. 17)

⁵⁵ M. Heidegger: GA 96, str. 56.

nije riječ o jednoznačnom već složenom pojmu mogao se uvjeriti kod Nietzschea i Ernsta Jüngerera. Primjerice Jünger u svom djelu *Radnik (Der Arbeiter)* govori o »no-voj rasi« koja »mobilizira svijet«, »rasi radnika« i nema veze s biologijskim pojmom rase. »Jünger je prepoznao aktualnost pojma rase.«⁵⁶ Heideggerov pojam »rase« sličan je onom Jüngerovom, s bitnom razlikom, ističe Trawny, da on ne sumnja u biologijsko značenje pojma »rase« uz koji se veže ono što je »primjereno krvi«. Trawny u toj svezi upućuje na Heideggerov tekst *Logika kao pitanje o biti jezika*. Citirat ćemo jednu misao iz toga teksta: »Što nazivamo 'rasom' odnosi se na tjelesnu, krvnu vezu članova naroda, njihovih rodova.«⁵⁷ Uzrok privremenom rastu moći židovstva Heidegger vidi u metafizici zapadnjačke civilizacije, pogotovo u njezinu novovjekovnom razvoju. Ona je otvorila mogućnost za širenje prazne racionalnosti i računске sposobnosti. Tim procesom bitna pitanja, po Heideggerovu mišljenju, ostaju nepristupačna toj »rasi«. To se odnosi i na Husserla. U tom smislu kaže: »Tako je Husserlov korak k fenomenološkom promatranju odbacivanjem psihološkog objašnjenja i historijskog obračunavanja mišljenja od trajne važnosti – a ipak ne doseže nigdje u područja bitnih odluka, štoviše svuda pretpostavlja historijsku predaju filozofije; neizbježna posljedica pokazuje se uskoro u skretanju u novokantovsku transcendentalnu filozofiju, što je konačno učinilo neizbježnim odlazak u hegelijanizam u formalnom smislu. Moj 'napad' na Husserla nije usmjeren samo protiv njega i uopće je nebitan – napad je usmjeren na propuštanje pitanja o bitku, a to znači protiv biti metafizike kao takve, na čijem temelju činljivost bića može odrediti povijest. Napad utemeljuje povijesni trenutak najviše odluke između prvenstva bića i utemeljenja istine bitka.«⁵⁸ To mjesto Peter Trawny također označava kao dokaz Heideggerova antisemitizma. Iz citiranoga ulomka razvidno je da presudnu ulogu u iskorjenjivanju iz bitka po Heideggeru ima svjetsko židovstvo, stoga pitanje o njoj (o ulozi) nema rasno već metafizičko značenje. Što se tiče Husserla, Heidegger se u *Crnim bilježnicama* osvrće i na neistine u vezi s njegovim odnosom spram Husserla: »Nikada ni najmanje nisam poduzeo ništa protiv Husserla. Laž je da sam ga prognao sa Sveučilišta i zabranio mu korištenje knjižnice. Husserl je na vlastitu želju 1928. umirovljen; otada nije nikada više čitao ili držao vježbu, nije nikada koristio sveučilišnu knjižnicu, gledano od 1920. u malim iznimkama. Što se tu imalo prognati? Njegova djela nisu nikada bila udaljena iz knjižnice, kako je to bilo propisano za židovske autore... 1933. i 44. upravo u istoj činjeničnosti uputio sam na značaj Husserlove fenomenologije i nužnost studija 'Logičkih istraživanja'«⁵⁹ Budući da je Husserl 1930/31. njegov rad javno odbacio kao ne-filozofiju, Heidegger kaže da ga je mimoišao i da je to za njega bio bolan ali nužan

⁵⁶ »Die Aktualität des 'Rasse'-Begriffs wurde von Jünger anerkannt.« (P. Trawny, *Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung*, str. 60)

⁵⁷ M. Heidegger: GA 38, str. 65.

⁵⁸ M. Heidegger: GA 96, str. 46, 47.

⁵⁹ GA 97, str. 462, 463.

korak: »Čini mi se da su moji pokušaji od *Bitka i vremena* najvrjednije svjedočanstvo što ja Husserlu zahvaljujem, – da sam od njega učio i da sam o njegovu putu svjedočio na taj način, da nisam ostao njegova prikolica, koja i nikad nisam bio. No upravo to kršenje kućnoga reda zbiva se davno prije govora o nacionalsocijalizmu i progonu Židova. Budući da su još i 1948. vrijeđanja i pogrde u modi, nitko se ne trudi suditi konkretno iz poznavanja činjenica ili ući u moje spise ili navesti mnogo korištena predavanja kao svjedoke, neka bude još jednom zapamćeno ovo nije poradi javnosti, već kao konstatacija.«⁶⁰

Navest ćemo u cjelini i treći ulomak iz sveska 96 koji Trawny citira kao ilustraciju Heideggerova antisemitizma: »Također ideja sporazuma s Engleskom u smislu podjele 'povlastica' imperijalizama ne pogađa bit povijesnog događaja, kojeg Engleska sada igra do kraja unutar amerikanizma i boljševizma, a to znači istodobno i svjetskog židovstva. Pitanje o ulozi svjetskog židovstva nije rasno već metafizičko pitanje o vrsti ljudstva koje jednostavno nevezano može preuzeti iskorijenjenje svega bića iz bitka kao povijesnu zadaću.«⁶¹ Nikakvo istraživanje područja bića ne vodi u bitak pa ni onda kada je riječ o sažetom prikazu bića u cjelini na način svjetonazora. Obratno... mijena bitka i njegova odluka protiv bića i njegove premoći označava mjesto početka druge povijesti.«⁶² Na njegov stvaran odnos prema židovskim kolegicama i kolegama, po Trawniju, nisu imale utjecaj njegove antisemitske misli. Štoviše, živio je s njima povremeno u velikoj slozi. No riječ je o Židovima koje Hannah Arendt imenuje »iznimnim Židovima«, to su oni od kojih se zahtijevalo biti Židov koji to zapravo nije. Koliko god to na prvi pogled zvučalo paradoksalno. Takvi su primjerice bili Hannah Arendt ili Gotthold Ephraim Lessing, kojega Heidegger, ističe Trawny, u *Razmišljanjima*⁶³ ostentativno, upadljivo naziva »njemačkim misliocem«. Imenujući pjesnika Nathana »njemačkim misliocem«, Heidegger ga upravo označava ne kao Nijemca – imenovanje Nijemca »njemačkim misliocem« bio bi pleonazam.⁶⁴ Heidegger se nije nikada javno izjasnio o Shoa. To što on, ističe Trawny, u *Bremenskim predavanjima* govori o »proizvodnji leševa u plinskim komorama i koncentracijskim logorima« ne može se protumačiti kao izjašnjavanje o Shoa. U *Crnim bilježnicama*, tom najintimnijem tekstu Martina Heideggera, prešućena je Shoa, zaključak je Petera Trawnija.

Heidegger je imao specifičan odnos prema javnosti. Posebno ako je trebalo pozicionirati vlastitu osobu ili djelo u neki socijalni kontekst. Sud javnosti za njega nije bio od nekoga značenja. Evo što sam kaže: »Spašavanja i obrane prema javnosti

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ GA 96, str. 243.

⁶² GA 96, str. 126.

⁶³ GA 95, istaknuo P. T.

⁶⁴ P. Trawny, *Heidegger und der Mythos...*, str. 96.

su nepotrebni. No potreban je mir za nemir mišljenja.«⁶⁵ Takvim stavom nije si prikrbio benevolentnost te iste javnosti, već naprotiv sumnju i podozrivost.

Heideggerove misli o ulozi svjetskoga židovstva u povijesti izazvale su takav otpor prema njemu i njegovim djelima da bi neki njegova djela uvrstili u nacionalso-cijalističku literaturu ili se postavlja pitanje: treba li ih se uopće čitati? U tom smislu sam se i sama očitovala u sklopu istraživačkoga kluba o Heideggeru: »Što će netko čitati ili ne čitati stvar je autonomije svakoga pojedinca. Ta odluka premašuje uzroke i zadaće jedne 'školske lektire' koja propisuje što se treba ili ne treba čitati. Tko je taj koji bi takvu odluku mogao donijeti u ime svih mislećih pojedinaca?«

Kompleks tema i pojmova kojima se Heidegger bavi u *Bilježnicama* sasvim sigurno predstavlja misaoni izazov. Posebno su zanimljiva njegova referiranja na neke filozofe i pjesnike. Najviše pozornosti u dosada objavljenim *Bilježnicama* posvetio je Hölderlinu i Nietzscheu. To je objašnjivo s obzirom na značaj koji obojici pridaje ne samo u *Bilježnicama* već i u cjelokupnom djelu. Ponavlja već ranije zastupanu tezu da Nietzscheovo mišljenje nije nadvladavanje već samo izokretanje metafizike i time njezino najmučnije učvršćenje. Budući da ona čini bit same filozofije, njezino nadvladavanje je i nadvladavanje same filozofije. (»Filozofija je došla do kraja.«⁶⁶) Pritom valja imati na umu da nije riječ o nekom »filozofijskom opovrgavanju«, već o nadvladavanju povijesti zaborava bitka u skladu s Heideggerovim zahtjevom da se izađe iz filozofije, da se ona napusti. Njegov antipod je Hölderlin. Upravo zato što ih dijeli bezdan vremenâ, po Heideggeru treba zajednički spominjati Nietzschea i Hölderlina. Dok je Nietzsche ime za dovršenje metafizike, Hölderlin od 1800. stoji izvan nje. »Oba imena imenuju potpuno različite odluke. No obično se misli da su mislili isto, pri čemu to isto ipak ostaje neodređeno. I smije se obuhvatiti odnosom spram grčkoga svijeta (spram grčkog). Pritom se lako zaboravlja da pravi Nietzsche misli čisto rimski i u svojoj pravoj metafizici ne može pojmiti grčki početak zapadnoga mišljenja.«⁶⁷ To da je Nietzsche ponovno otkrio »pretplatonsku filozofiju«, po Heideggeru je samo bajka. Istodobno lamentira zbog opasnosti da Hölderlin ponovno bude potisnut u zaborav. Ističe da se u međuvremenu nitko više ne usuđuje spomenuti njegovo ime, izbjegavaju ga i bježe Goetheu. »Izgleda skoro tako, kao da se hoće Hölderlina, koji govori o 'domovini' bez da se pokušalo razmisliti što je imenovano u riječi 'otac', žigosati kao nacionalista i kao opasnost koja čini nužnim istinski razmisliti o Nijemcima i zapadnjačkoj civilizaciji, o trenutačnoj političkoj konstelaciji svijeta i nadalje o temelju, koji pokazuje početak.«⁶⁸ Za Heideggera Hölderlin je pjesnik

⁶⁵ M. Heidegger: GA 97, str. 155.

⁶⁶ GA 97, str. 131.

⁶⁷ GA 96, str. 199.

⁶⁸ GA 97, str. 58, 59.

koji sačinja samu bit pjesništva. Postavlja si sam pitanje zašto je izabrao Hölderlina da bi odredio bit pjesništva, a ne primjerice Homera, Shakespearea ili Goethea. Isto tako postavlja si pitanje: Je li moguće opću bit pjesništva odčitati na djelu jednog jedinog pjesnika? I odgovara: »Hölderlin nije zato izabran, jer njegovo djelo kao jedno među drugima ozbiljuje opću bit pjesništva, već jedino stoga jer je Hölderlinovo pjesništvo nošeno pjesničkim određenjem da upravo odredi bit pjesništva. Hölderlin nam je u jednom odlikovnom smislu pjesnik nad pjesnicima.«⁶⁹ Citat je uzet iz predavanja *Hölderlin i bit pjesništva* koje je Heidegger održao u Rimu 1936. godine. Nešto kasnije u *Razmišljanjima* 1939–41. kaže o Hölderlinu: »Hölderlin je pjesnik one jedine odluke – i time je jedini – neusporediv; unaprijed je kao pjesnik stvorio bit te odluke, a da je ne misli iz povijesti bitka već njegovo sačinjanje jest nadvladavanje sve metafizike, što se može samo mislilački znati i što je dostojno znanja samo za mišljenje. Riječ tog pjesnika a bit riječi.«⁷⁰ »To najnevinije od svih poslova«, kako je sam Hölderlin imenovao sačinjanje, dobiva najviši misaoni rang. Riječ je o razgovoru između sačinjanja (*Dichten*) i mišljenja (*Denken*). To biva jasno kada se vidi što on uopće razumije pod pjesništvom: »Pjesništvo nije odlepršavanje u snove, ali nije i nikada oblikovanje zbilje. Pjesništvo je, bitno mjereno, plan bitka i zato treba prije svega znanje bica, koje se mora odmaknuti od bitka. Bitno pjesništva nije ‘umjetnost’, već izdržavanje daljine, koja je svojstvena bitku.«⁷¹

U *Bilježnicama* Heidegger upućuje i na važnost dugogodišnjega studija Aristotela za njegovo mišljenje: »Prethodni dugogodišnji studij Aristotela pomogao mi je u godinama 1913–15. k prvom misaonom zajedništvu s Meisterom Eckhartom, koji pripada u maleno srodstvo prvih mislilaca.«⁷²

Zanimljiva je ocjena filozofije egzistencije, kao i filozofije života koju daje u *Bilježnicama*: »Smiješnost ‘filozofije egzistencije’ ni za dlaku bolja kao ‘filozofija života’.«⁷³ Filozofiju blisku zbiljskom životu opisuje kao potonuli most u velikoj rijeci.⁷⁴ Na pitanje postoji li filozofija daleka životu, odgovara niječno. Obrazloženje je jednostavno jer mora misliti bitak, a on je ono što jedino jest. Filozofiju egzistencije, po Heideggeru, posve je sam utemeljio i oblikovao Jaspers. U njoj vidi filozofiju subjektiviteta koja slično kao i cjelokupna metafizika ne dolazi do pitanja o bitku. O Jaspersu piše: »On samo ‘filozofira’ i k tomu još loše no on nikada ne misli i nikada neće učiti... No više se ne isplati pokušati s njim raspravljati. Nema ničeg mišljenog u

⁶⁹ M. Heidegger, *Erläuterungen zur Hölderlins Dichtung*, Frankfurt a.M. 1971.

⁷⁰ GA 96, str. 60.

⁷¹ GA 96, str. 204.

⁷² GA 97, str. 436.

⁷³ GA 73, str. 19.

⁷⁴ Ibid.

njegovoj 'filozofiji' čemu bi se mišljenje moglo suprotstaviti.«⁷⁵ Još je oštiri kad je u pitanju Jean-Paul Sartre. Priznaje mu inteligenciju, književničku vještinu, spretnost da se prikaže izvornim kao i spretnost da prikrije izvore. No u ocjeni je njegova filozofskog djela nemilosrdan: »Za današnje stanje i javnost i njihovu novinarsku organizaciju – značajan fenomen. No bez bitne ili uopće vlastite misli koja bi mogla učiniti epohu u povijesti mišljenja. Ali javnost će se morati s time razračunati – za njene svrhe i njeno održanje. Nasuprot odumrle 'filozofije' učenjaka nešto se pomaknulo. Sve pada u literarno i moglo bi još jednom, strogim odgojem i solidnošću, nešto djelovati. Ostaje karakteristika ovog 'filozofiranja' bespovijesno. Volja za aktualnim jest volja za efemernim«⁷⁶. Predbacuje mu nerazumijevanje *Bitka i vremena*, *O biti razloga*, *Što je metafizika?* i knjige *Kant i problem metafizike*. Sve je zapelo u kartezijanskom motrištu svijesti unatoč vike o »slobodi« i »egzistenciji«.

Osvrće se i na svoj odnos prema Kierkegaardu, ponajprije zbog pogrešnoga tumačenja toga odnosa; u smislu da je ateistički zlorabio Kierkegaarda time što je preuzeo neke njegove pojmove, kao »egzistencija« i »egzistencijalan«, a odbacio kršćansku vjeru; da je pitanje u *Bitku i vremenu* isto kao i kod Kierkegaarda, samo s odbacivanjem onog kršćanskog. No pitanje koje se postavlja u *Bitku i vremenu*, ističe Heidegger, ne samo da je strano Kierkegaardu nego i cjelokupnoj metafizici. Ono što on priznaje Kierkegaardu jest pokušaj, unutar zapadnjačke metafizike, da se iz subjektivnosti pojmi *samobitak* čovjeka. Kierkegaardov *samobitak* se u *Bitku i vremenu* tumači izvornije kao »egzistencijal iz pogleda egzistencijalne analitike – to znači pripreve istine bitka iz znanja o tubitku... No Kierkegaard smjera k kršćanskom spasu, za *Bitak i vrijeme* posve drugo pitanje, niti je kršćansko ni protukršćansko – štoviše ostaje uopće izvan kršćanstva, izvan teologije i izvan metafizike. No upravo stoga biva od pitanja o bitku primorano razmišljanje o samobitku čovjeka kao prve nužnosti, tako naravno da već začetak tog pitanja (iz pitanja o bitku samo iz njega) napušta svu subjektivnost i čovjek je pojmljen kao tu-bitak«⁷⁷ »Tu-bitak« zapravo znači odnos biti čovjeka spram bitka i bitka spram biti čovjeka. Pri tomu valja biti oprezan jer ni bit niti bitak nisu pojmljeni na način kako su tumačeni u metafizici. Takvim tumačenjem biti čovjeka kao ekstatičnog izdržavanja u istini bitka, tj. njezine suodređenosti bitkom, razumljivo je njegovo odbijanje svake antropologije: »Sva 'antropologija' svake vrste i smjera jest deklarirano odustajanje od toga da zna, to jest pita, tko je čovjek. Budući da uzima čovjeka kao 'cjelinu' tijela, duše, duha. Prognano je promišljanje odnosa biti čovjeka spram bitka i bitne utemeljenosti tog odnosa i njegova razloga.«⁷⁸ Antropologijsko poimanje mišljenja kao isključivo ljudske manifestacije

⁷⁵ GA 97, str. 208.

⁷⁶ GA 97, str., 166-167.

⁷⁷ GA 96, str. 6.

⁷⁸ GA 97, str. 6.

ignorira to odakle mišljenje uopće može biti mišljenje, a to je ono »što je zadano misliti« i što »nas u mišljenje zove«, naime bitak.⁷⁹ Taj odnos bitka spram ljudske biti može se razviti samo unutar mišljenja koje Heidegger u razgraničenju od njegova logičkog i metafizičkog pojma određuje kao *mišljenje bitka*. Odatle biva jasnom Heideggerova kritika ostalih tradicionalnih filozofskih disciplina poput etike, logike, psihologije, ontologije. O psihologiji u *Bilježnicama* iznosi oštru kritiku: »Psihologija, kao konačni oblik metafizike nužno tjerane u antropologiju, jest dovršena organizacija tehničke inkvizicije prema čovjeku i svijetu. Ona je istodobno i znak dovršenog samoosakaćenja čovjeka.«⁸⁰ U njoj vidi popularni i opći oblik subjektivnosti, nedostatak razmišljanja i prividnu nadmoć. Ništa nije blaži ni prema temeljnoj filozofskoj disciplini ontologiji: »Ontologija – bilo poricana ili poticana – jest posljednji oblik zaborava bitka, jer je pitanje o bitku bića kao pitanje o biću u njegovom bitku zaboravilo razliku, utoliko to pitanje u njoj izlazi u svom nespoznatljivom elementu.«⁸¹ Riječ je o ontologijskoj razlici, razlici između bitka i bića (pojam je uveo Heidegger). Svoje mišljenje opisuje kao ono koje je izraslo iz iskustva te razlike. Za razliku od dosadašnje ontologije, koja bitak propituje polazeći od bića i time je zapravo *ontička*, Heidegger pokušava misliti bitak emancipiran od bića, bitak sam. Gotovo od samog početka svojega mišljenja on teži jednom novom iskustvu bitka. To novo iskustvo bitka i s njim povezana nova zadaća mišljenja razlog je i motiv za pisanje. Dajmo riječ samom Heideggeru: »Reci-piši. – Čemu pisati? Da bi se objavilo? Ne. Da bi se mišljenje priopćilo? Ne. Da bi se ono što je zadano misliti sačuvalo – da – ali za koga? Za misleće? Da. Ali ako oni izostaju? Onda ostaje ono tek pravo dobro, ako se ono što je zadano misliti javno nikada ne razvodni kao opće i za svu predaju pokvari.«⁸² Poruka je jasna: od izostanka pravog mišljenja gora je i opasnija varijanta krivo mišljenje, njegov privid. Kako daleko taj privid može ići najbolje pokazuje »ideak« popularizacije filozofije. I sada mi zvoni u ušima misao jednog kolege upućene srednjoškolskim nastavnicima filozofije da filozofiju treba popularizirati, osobno sam ju doživjela kao odustajanje od nje. Posljedica toga je njezino masovno studiranje i jadno stanje filozofije u nas. Filozofija nije struka, ona je *poziv*: »Ili si misleći ili to nisi.«⁸³ Nije li već Nietzsche rekao da je filozof rijetka biljka: »Neću nikoga nagovarati na filozofiju, možda je i poželjno da je filozof rijetka biljka. Ništa mi nije odvratnije nego poučno hvaljenje filozofije kao kod Seneke ili čak kod Cicerona. Filozofija ima malo posla s krepošću. Neka mi je dopušteno reći da je također znanstveni čovjek nešto bitno različito od filozofa. Želim da pravi pojam filozofije u Njemačkoj posve ne propadne.

⁷⁹ M. Heidegger, *Was heisst Denken?*, Tübingen 1984., str. 5. Glagol »heissen« ne smije se prevoditi u smislu »značenje« (*Bedeutung*)!

⁸⁰ GA 97, str. 25.

⁸¹ GA 97, str. 487.

⁸² GA 97, str. 161.

⁸³ GA 97, str. 112.

Postoji tako mnogo polubića svih vrsta u Njemačkoj koja bi svoj neuspjeli bitak rado htjeli sakriti iza tog odličnog imena.«⁸⁴

Heidegger se u *Bilježnicama* osvrće i na druge mislioe. Tako primjerice za Diltheya kaže da ne pripada filozofima, još manje historičarima, te da je riječ o misliocu povijesti one vrste koju je u XIX. stoljeću utemeljio Jacob Burckhardt. Za Ernsta Jüngerera pak kaže da je danas prvi »književnik« u Njemačkoj, *homo literatus*. U svojoj knjižici *Martin Heidegger: Kritičko uvođenje* (*Martin Heidegger: Eine kritische Einführung*),⁸⁵ Peter Trawny piše da je Heideggerov studij Jüngerovih tekstova već 1932., uz onaj Nietzschea, potaknuo temu tehnike koja će vremenom postati jednom od njegovih glavnih tema. To ne znači da je ona bila potpuno odsutna prije te godine, prije bavljenja Jüngerom, upozorava Trawny. Analiza toga »se« (*man*) u *Bitku i vremenu* upućuje na starije tragove te teme. No neosporno je, prema Trawnyju, da ga je Jünger uputio na epohalnu novost moderne tehnike. Studirao je i raspravio njegove tekstove: *Potpuna mobilizacija* (*Die totale Mobilmachung*, 1930), *Radnik* (*Der Arbeiter*), *Vladavina i lik* (*Herrschaft und Gestalt*, 1932), o čemu svjedoči svezak 16 njegovih cjelokupnih djela. Bez pojma potpune mobilizacije nije moguće razumjeti neke druge temeljne pojmove Jüngerera. Trawny piše: »U bitkama Prvoga svjetskog rata dokazao se za Jüngerera 'vojnika' kao 'tip' koji je mogao odgovarati 'potpunoj mobilizaciji'«. ⁸⁶ Vojnika će kasnije, ističe Trawny, zamjeniti »radnik«. On ne shvaća više život kao mogućnost osobne sreće već kao zadaću služiti »volji za moć« i putem nje organizirati svijet u smislu »potpune mobilizacije«. Pri tomu »tip radnika« nije sociološka ili ekonomska pojava već »metafizički lik«. Nietzsche i Jünger, po mišljenju Trawnyja, potaknuli su Heideggerovo tumačenje tehnike prvotno kao »činljivosti«, a onda kao »po-stava«. Trawny navodi definiciju tehnike koju Jünger daje u *Radniku*: »Tehnika je vrsta i način, u kojoj lik radnika mobilizira svijet«. ⁸⁷ Sva područja svijeta do sporta i oblikovanja slobodnoga vremena tumače se kao »rad«. Taj način mišljenja, po Heideggeru, čini razvidnim da je Jünger učenik i nasljednik Nietzschea. Trawny upućuje na jedno mjesto u svesku 94 *Crnih bilježnica*, na kojem Heidegger nekoliko godina kasnije govori o Jüngerovu pojmu »potpune mobilizacije«. »Tehnika nije pojmljena ni metafizički – u istini i neistini bitka – niti je time uopće svladana, da se postavi kao 'potpuno' određenje tubitka. ⁸⁸ U Ernstu Jüngeru i Oswaldu Spengleru, prema Trawnyju, Heidegger vidi najdjelotvornije i najbolje popularizatore Nietzscheove metafizike. Toliko o Jüngeru.

⁸⁴ F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, Stuttgart 1964.

⁸⁵ Frankfurt a.M. 2016.

⁸⁶ Isto, str. 140.

⁸⁷ Isto, str. 141: »Technik ist Art und Weise, in der die Gestalt des Arbeiters die Welt mobilisiert.«

⁸⁸ Heidegger: GA 94, str. 356 i d., istaknuo P. Trawny.

U svesku 95 Heidegger postavlja pitanje: Čemu još Kant? Koliko god to pitanje na prvi pogled može izgledati čudnim i suvišnim, jer ako je itko neupitan u filozofiji to je Kant, ono je po Heideggeru itekako relevantno. Vrijednost Kantova djela sigurno nije u tomu da se na njemu mogu provoditi misaone vježbe, na njegovoj važnosti za sljedeća stoljeća. Ono je bitno da bi se promišljanje novovjekovnog čovjeka držalo na pravoj dubini, a antropologija vratila na metafizičku razinu i time izbjegla degradiranje na razinu psiholoških i bioloških tumačenja. Zaključuje: »Zašto dakle Kant? Zato što je njemački mislilac koji je najnjemačkije mislio 'ljudstvo' kao zapadnjačko – to znači mislio bit čovjeka u njegovom smislu?«⁸⁹

U *Bilježnicama* spominje i književnike poput Hermana Melvilla te navodi citat iz njegova *Moby-Dicka*: »Lijepo ljudsko čelo u mislima jednako je istoku, u kojem sviće jutro.«⁹⁰

Nova forma *Bilježnica* omogućila mu je misaoni let u svim smjerovima. Tako u *Bilježnicama* raspravlja i o fenomenima svakodnevnice poput: kulture, propagande, prosječnosti, poluobrazovanosti, sveučilišnim profesorima i sl. Nevjerojatno koliko su ta razmišljanja i zrcalo naše svakodnevnice. Ono što se danas misli pod stranom riječi »kultura«, ističe, jest *svijet lake zabave*; a prikladan prijevod strane riječi 'propaganda' jest *umjetnost laži*. O sveučilišnim profesorskim mjestima i sveučilišnim profesorima piše: »Profesorska mjesta' su odavno većinom već postala lena; ta su sada tapecirana i tako postavljena da se mogu komotnije dosegnuti,«⁹¹ a o profesorima filozofije: »Možda je najteže, kao 'profesor filozofije' biti filozof. Ako je jedan u takvom liku mislilac, ostaje istodobno najbolje skriven; jer ga se uzima kao 'profesora'.«⁹² Danas smo svjedoci ne samo kod nas već i diljem Europe, vjerojatno i šire, rastuće poluobrazovanosti. Čini se da njezini korijeni sežu davno prije našeg vremena. Tako piše: »U posljednjim godinama govorimo mnogo o velikoj nesreći 'intelektualizma' i o štetama koje su poluobrazovanjem nanesene duhu našeg naroda. Mogućnost antropološkog načina mišljenja opravdano je u biti najjači dokaz za s pravom isticanu premoć poluobrazovanja, izostanka vještine mišljenja i želje za pitanjem, za neznanje, koliko god Nijemci još zaista misle.«⁹³ O prosječnosti na jednom mjestu kaže: »Nedostatnost i prosječnost ne daju se iskorijeniti; moraju čak biti, no ne smiju rasti k obvezujućem i najvišem mjerilu.«⁹⁴ Ako nešto osigurava uspjeh u društvu to je upravo prosječnost. Navest ćemo u tom smislu više nego ilustrativnu

⁸⁹ GA 95, str. 33.

⁹⁰ GA 97, str. 431.

⁹¹ GA 94, str. 198.

⁹² GA 94, str. 353.

⁹³ GA 94, str. 23, 24.

⁹⁴ GA 94, str. 151.

misao: »Prosječnost je najsigurnije sredstvo da bi se na svim položajima kroz sredinu klizilo – svuda trpljena i od svakog uporabljena, nigdje ugrožena, u svako doba promicana, ali isto tako izbačena iz svakog iskustva bitnog.«⁹⁵

Nije optimističan ni kad je u pitanju sadašnje stanje filozofije. Tolika je bijeda filozofije, mišljenja, da je teško reći u čemu se ona zapravo sastoji. Ne samo to, filozofija je za današnje značaje beznačajna. Nedostaju bitna pitanja, a pitanja su moćnija od odgovora. A time i spremnost za nova mjerila i nove putove. Jednostavno rečeno zadaća je: »Bitne misli putem najtežih pitanja uvijek nanovo progoniti.«⁹⁶ No danas svjedočimo, ističe, suprotnom procesu, ono što se još može nazvati filozofijom ide u popularizaciju.⁹⁷ Stoga nije čudno da kod nas temom filozofije biva sport ili još uže nogomet. Tome nije potreban komentar. Prisutna su i razmišljanja o nekim osnovnim političkim kategorijama, primjerice o diktaturi i demokraciji. Tako podrijetlo modernih sistema totalne diktature vidi u židovsko-kršćanskom monoteizmu. Na crti najbolje filozofijske tradicije (dovoljno se sjetiti Aristotelove ocjene) daje najblaže rečenu radikalnu ocjenu demokracije: »Demokracija kao pseudonim za planetarnu prijevaru. Ta riječ je tako lažna, čak uopće ne vrijedi ako se pod time razumije: 'vlast svjetine' odozdo, jer i to je samo privid, unutar imperijalizma diktature dužnosnika odriješene volje za volju kao bezuvjetne činljivosti.«⁹⁸

Neke misli nevjerojatnom točnošću prejudiciraju razne recentne probleme i procese svijeta. U tom smislu zanimljiva su njegova zapažanja o sudbini Europe: »Moja filozofija' – ako nerazborit izraz smije biti rabljen – jest filozofija bezdana – odgovaram protupitanjem: zar ne stojimo pred bezdanom? Ne samo mi Nijemci, ne samo Europa, nego i svijet? I ne samo od jučer ili već ne samo kroz Hitlera, tako malo kao kroz Staljina ili Roosevelta«,⁹⁹ i »Uništenje Europe je, kako se uvijek može razvijati, bilo bez ili s Rusijom, djelo Amerikanaca. 'Hitler' je samo izlika. No Amerikanci su u cjelini gledano Europljani. Europa se sama uništava. To odgovara subjektivizmu, u kojem metafizički egzistira dovršenje novoga vijeka. No nikakvo uništenje ne dohvaća ono trajno u povijesti. Sama, propast nije ništavno ugasnuća u Ništa, nije skončavanje, već prijelaz u nepovijesno, koje se tamo pripravlja, gdje se misli stvarati povijest.«¹⁰⁰ Zaključuje da je Europa ostvarenje propasti Zapada i ne postoji ni najmanji povod boriti se protiv »pisca« Oswalda Spenglera. Uvjeren je da katastrofa zapad-

⁹⁵ GA 97, str. 161.

⁹⁶ »Die wesentlichen Gedanken durch die härtesten Fragen immer neu hindurchjagen«, GA 94, str. 266.

⁹⁷ »Was noch ‚Philosophie‘ heißen kann, geht ins Popularisieren.« (GA 97, str. 231.)

⁹⁸ GA 97, str. 146.

⁹⁹ GA 97, str. 156.

¹⁰⁰ GA 97, str. 230.

ne povijesti tek predstoji. Inače Heidegger je izrazito kritičan prema Spengleru, kako u posebnom smislu što se tiče njegova tumačenja Nietzschea tako i kad je riječ o njegovu mišljenju općenito. U Predgovoru svojoj *Propasti zapada*¹⁰¹ Spengler navodi Goethea i Nietzschea kao one koji su najviše utjecali na njega, prvi u metodološkom smislu, drugi svojim postavljanjem pitanja. Spenglerovo tumačenje Nietzschea Heidegger smatra jednostranim: »Po njemu, Nietzscheovo obrtanje platonizma postaje samo vladavinom samih ‘činjenica’ naspram nemoći ‘istina’, kao takvo uzima ‘općenitosti’ samog mišljenja.«¹⁰² Cjelinu Spenglerova mišljenja Heidegger vidi kao pojavu njegova doba, koje promatra iz svoje perspektive koju drži apsolutnom. Ne slaže se sa Spenglerovom ocjenom da u XIX. st. nije postavljeno pitanje koje već nije postavila i promislila skolastika. Suprotno njemu, Heidegger smatra da je ona toliko udaljena i tako različita od XIX. st. da nije mogla nikada ni doći do njegovih pitanja. U *Bilježnicama* daje i ocjenu Freudeove psihonalize. U njoj vidi čisti nihilizam budući da ne dopušta nikakav »bitak« već sve svodi na »nagone« i »slabljenje nagona«.

Završimo ovaj tekst razmišljanjem o samom mišljenju. Nije nepoznato da je Heidegger nastojao, gdje god je to mogao, izbjeći ime filozofija za svoje mišljenje, imenujući ga bitnim, budućim ili mišljenjem mišljenja bitka. »Najnerazumljivije u doba opće razumljivosti ostaje mišljenje. Najpogrešnije razumljeno bio bi pokušaj mišljenja da se učini razumljivim. Ne samo nerazumljeno, već ostati nerazumljivo, jest sudbina mišljenja. Ne treba se tek učiniti nerazumljivim, ono je nerazumljivo, ukoliko misli. Najtvrdokornija opasnost za mišljenje jest napor mišljenja da postane razumljivo. Mišljenje ostaje nerazumljivo jer ono kao kazivanje razlike kazivo kaže.«¹⁰³

POPIS IZVORA S KRATICAMA

- GA 1: *Frühe Schriften (1912–1916)*, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Frankfurt a.M. 1978.
 GA 13: *Aus der Erfahrung des Denkens*, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Frankfurt a.M. 2002.
 GA 24: *Die Grundprobleme der Phänomenologie (Sommersemester 1927)*, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Frankfurt a.M. 1975.
 GA 35: *Der Anfang der abendländischen Philosophie. Auslegung des Anaximander und Parmenides*, hrsg. von P. Trawny, Frankfurt a.M. 1997.
 GA 66: *Besinnung (1938/39)*, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Frankfurt a.M. 1997.
 GA 70: *Über den Anfang (1941)*, hrsg. von P.-L. Coriando, Frankfurt a.M. 2005.
 GA 94: *Gesamtausgabe. Abteilung IV: Hinweise und Aufzeichnungen, Bd. 94: Überlegungen II–VI, Schwarze Hefte 1931–1958*, hrsg. von P. Trawny, Frankfurt a.M. 2014.

¹⁰¹ O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes – Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, München 1997.

¹⁰² GA 95, str. 137.

¹⁰³ GA 97, str. 488.

GA 95: *Überlegungen VII–XI, Schwarze Hefte 1938–1939*, hrsg. von P. Trawny, Frankfurt a.M. 2014.

GA 96: *Überlegungen XII–XV, Schwarze Hefte 1939–1941*, hrsg. von P. Trawny, Frankfurt a.M. 2014.

GA 97: *Anmerkungen I–V, Schwarze Hefte 1942–1948*, hrsg. von P. Trawny, Frankfurt a.M. 2015.

MARTIN HEIDEGGERS SCHWARZE HEFTE

Vesna Batovanja
Zagreb

ZUSAMMENFASSUNG: In diesem Beitrag erörtert die Verfasserin die bis jetzt von Peter Trawny herausgegebenen *Schwarze Hefte* Martin Heideggers.

Schlüsselworte: *Seinsfrage; Schwarze Hefte; Heidegger*